

Междометиенің тузалары хоостыра пөліктері. Практика

Кізінің көңнін чарытчатхан междометиелер:

aa — тідінізін, өрінізін, таңнаанын, хайхаанын, хысхырғанын, ачырғанғанын, тарынғанын, кўлкі-пазын (хатхы-кўлкіні), өзі ханғанын, хорыхханын, ағырғанын, ан.п.: *A-a, іди тізең, - тіп, Маня чіде халған (ИТ, МӨ); A-a, Икентай тайың, - өрін парған Оралдай, - изен, изен, ирт столзар (ИТ, МӨ); A-a, пірсі, ханаттарынаң сабын полбин, чирзер тўс килир (ГК, АХ, Т); «A-a, пу улуг ічемни полар» - істінде ипчі сағын салған (ГК, АХ, Т); - A-a, киріп парды тіпчезің ме?» - хысхырча ипчізі. - Тырысхахтарым көңніңе кірбинче? (ИТ, МӨ);*

ай! - хорғысты, ағырсынысты, хомайлаанын, пыроласты, хомзынысты, ачырғанысты, хайхасты искірче: - *A-a-ай! Хара айнаның... Сагартхы, ээйлер! Чоон сагартхы! Хандаладаң даа чоон! - аахти тўскен пір ипчі. - Ачыда ызырды... (НД, БА);*

ай//ай-да — махтағны, чөпсінгенін, чаратханын искірче: - *Ай-да, кнес. Хамга киртінче, - поэна сөлеен Огарков (НД, БА); Ай-да, Сеерге. Ол тайга*

тирігінде пос хус чили чуртир (НД, БІА);

ай-уй — маңзытты, маңзыраанын, ондай-пазы чоғын, суум-саамны искірге: Чобат чохтада нызырт тур халған, сарыг тозын күнни пүргектелдірген, табыстар «**уй, ай**» ла чайғаннар (НД, БІА);

ах!//ак! - ачырғасты, хомзынысты, хайхасты, чапсаанын искірге: Анаң кинетін пазын тудынып, «**ах!**» тіп хысхырыбысхан; **Ах**, алчаастап салтырбын;

ак-кай! - хомзынчатхан, ачырғанчатхан көңнін искірге: **Ак-кай**, хаарғанның өскізі», - ачырғанча ол;

«**йо!**» - ағырсынысты, чобалғанын, таңнасты, ачырғасты, хорыхханын искірге: **Йо**, палам, **йо**, Сабизім, - ойлап парған апсах (НД, БІА); **Йо**, худай. Чачахтыг осхас, - тутхлаан соонаң нахлана халған иней. - Аарлыг полар? (АХ, А); Митяй ахыннабиинаң чүгүр килтір, **йо**, Марус, тидір, клубты Пубах иней тооза даа чууп парир (ГК, АХ, Т). **Йо**, худай, крек сагаа (ГК, АХ, Т); **Йо**, хортыхсым мин андаг нимедең (ГК, АХ, Т); **Йо-йо**, Анағым, нога тастадың, Анағым (ГК, АХ, Т); - **Йо**, кемдір пу? Кемдір? (ИК, ЧХ);

о! - өріністі, хайхасты, чапсысты, чобағны искірге: - **О-о**, амох... - өрін парып, мылтиим хаптым (ГК, АХ, Т); - **О-о!** Хайдаг ап-арыг суг! (АХ, А). **О-о**, сірер пай чуртапчазар ба хайдаг (ВШ, СС); - **О-о**, пу даа чааны... (ГК, АХ, Т); **О-о**, Артай, син-де чуртас ирткен кізі хайди кічиг олған улыбыстың? (ГК, АХ, Т);

ой! - таңнасты, хорғысты искірге: **Ой**, Артай, хайдаң алгазың? (ГК, АХ, Т); **Ой**, хайдаг сіліг тағлар! (ВШ, СС); **Ой**, хайдаг чохсы полар (ВШ, СС); **Ой**, Онис, позың мойнына чоохтан саларзың син, - хыңаныстыг үннең тапсап салған Хапыңның ипкізі. - Син не араласпас ниме чоғыл (НД, БІА); - **Ой**, хураған хузуриина хынадырбын, - ахсына тастапча, үзі ахсынаң сірлепче (НД, БІА);

ох!//ок! - көңні толғанын, өріністі, хомзынысты искірге: - **Ок**, хайдаг чохсы! - тапсабызып, Хыспин ыстыг харахтарың чаабысхан (АХ, А); **Ок**, күлүк хыс полтыр, а, - махтапчалар кізілер (ИТ, МӨ);

пок!//пой! (диал. **поч**) — өріністі, ачырғасты, таңнасты искірге: - **По-ой!** Акай, үр-үр полбадың-а төреен чиріңде. Хайди іди ундудар пос чирін? - пөктіре

халча (АХ, А); - **Пок!** - теен ол, - түрче ле учурабаан ползабыс, пу хайаны азып, сууга кір парарчых (ИК, ЧХ); **Поч**, пеер, сайзар, палам! - хысхырып, апсах сах андох сууга хазында тургалаан хармах саптарын хыйа тастаглаан (ИК, ЧХ); **Поч**, палам, чуртас ана андаг пөзік, пирик, чікім хайа полчаң (ИК, ЧХ);

тпук//тпнок//тьфу — хырт көргенін, пу харахнаң көрбеенін, тарынғанын, өкпеленгенін искірге: **Т-пук**. Тамах үртүнде сүүлепче. Мин аны таңах көліп алып тартарым ма? (ВШ, СС). У-у, алында іди огырлап тапханы улуг крекке саналчаң, че Чамак парасханга «**тпнок**» таа тир кизи табылбаан (ГК, АХ, Т); **Тпнок, тпнок**, харасхыланыбысса, хара сагыстар кірібісчеткені пу полбас па за, - түкүрінче иней, поэның хортых арагын пілінмин (ГК, АХ, Т);

у//уй (сөөде тартылып адалча) — хорғысты, хычанғанын, таңнасты искірге: **У-у-у**, кічиг палалар хайдаг хыныг улус, - парасхан Онис көдіріл килген, сагыссырасха чүреен поэ үтерткен (АХ, А); Піреезі аалда оларның пасхан істеріне чаба түкүрер: «**У-у**, комсомоллар, намачыларын пілінерчіктер, өтіркееннер» (ГК, АХ, Т); - **У-у**, оларны сүріс чөрерге? - Паськанын көңні сах андох түс парыбысхан. - Мин луچه огырлап аларым (ИТ, МӨ); **У-у**, Мохнай, син алыныбыстың ма? - үрүкче Сор (ГК, АХ, Т);

э! - хайхаанын, чапсаанын, ачырғасты, оңарыл полбинчатханын искірге: **Э-э**, Пикенович, төреен күн чылда пір хати поладыр (ВШ, СС);

халах! - ачырғанғанын, чобалғанын, хорыхханын, таңнасты искірге: **О, халах**, пу чи нимедір?! (АС, АХЧ);

Олох тузада **халагай** междометие тузаланылча. Өөнінде ипчілер тузаланчалар: **Йо-о-о, халагай**, обал кірді ноо, - иней кірөстенминең хазаазар алдыра чылбыри ла халган, че тадар көгенеенің илбек идеене пазыбызып, иркін азыра сүүлінібіскен (ГК, АХ, Т);

худайымай (худай+ым+ай): - **О, худайым**. Ханча тус, палам. Хая холың, - ах-тик пол парып, мінің саримзар холын сунча (АХ, А). **Йо, худайымай**, түне хайди тың агырдым; **Йо, худай**, - чочып парды үреккен (ИТ, МӨ);

татай! - уғаа тың чіскінгенін, хорыхханын, пірееде хырт көргенін искірге, - **О-о, татай**, хайдаг пөзік тағдыр! - Галя пазох сілігін салган (ИК, ЧХ);

Ипчилер «Йо-о, эйлер. Татай, эйлер», - тісчеткеннер (ЕД, БІА);

*хури-хури, алас-алас междометиелер хамнапчатхан туста тузаланылчалар:
- Хури-хури, алас-алас! - үрбеңнезе түскеннер инейлер, апсахтар, че палалар
сырлаза түскеннер, іцелеріне чапсынып (НД, БІА);*

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны килістіре үннең хығырыңар. Междоме тиелернің тузаларын чарыдыңар.

1. — Йо, худай, — чочып парды өрекен. (И. Топ.) 2. О-о, хайдағ чиит пол партыр. (И. Топ.) 3. Хе-хе, іди тібіскем мин аны. (И. Топ.) 4. — Эй, ооллар, тохтадыңар тілбірезерге, — пас килген піссер бригадир. (И. Топ.) 5. — А-а, Икентай тайың, — өрін парған оралдай, — изен, изен, ирт столзар. (И. Топ.) 6. Хосханах, син хайдар іди тимеер чул парирзың? — істі көйібіскен одыр пірсінің. (И. Топ.) 7. — Пок, пүүн тың сегіргеніме азахтарым ам даа сыстасча, — теен ортызында пасчатхан ніскечек сынның, чапчаң хылыхтығ, табырах тілліг хыс, Клаша. (И. Кост.).

2. Пирілген чоохтағларны орта үннең хығырыңар. Междометиелерні адап пириңер. «О» междометие кізінің хайдағ көңнін таныхтапча? Танығларның турғызылғанын чарыдыңар.

1. О-о, ол айдас ипчічек. Кізі таңағын даа оградазына чағын пастыртпас. (В. Шул.) 2. — О-о, хайди уйаттарын чідірче пу хыстар! (И. Топ.) 3. — О-о, худай, мында полтыр ноо, — табыға даа өрінмин, тапсап салды инейек, анаң пес үстүнзер сыға халған. (Г. Каз.) 4. — О-о, улуғ пастығ полтыр-а, — Кабрис аға пазох тайағына пазырын салған. (Г. Каз.) 5. — О-о, иргі таныс. Изен. Хайдағ тоғазығ, — улуғзырхос үнінең тапсабысты. (Г. Каз.) 6. О-о, пу даа чааны... (Г. Каз.) 7. О-о, пістің Кабриленің чон тарт чөрчең машиназынаң хай-хай артых. (Г. Каз.)

3. Чоохтағларны килістіре үннең хығырыңар. Междометиелерні

таап, оларның тузаларын таныхтаңар. Танығларның турғызылғанын чарыдыңар.

1. — Тыыссс! Пісті піреезі тыңнапча полар, хынза. (Н. Дом.)
2. — Но-о, хула ат, — позазын тибіреткен оолах. (А. Хал.)
3. — Тыыррр! — истілген тасхартын Сағдайның ат тохтатчатхан табызы. (Н. Дом.)
4. — Сыйт, Ах тос, сыйт! Мына! — мунзуриин көзіткен апсах амырапчатхан адай-ға. (И. Кост.)
5. — Сейт, сейт... уйс, уйс, Пілек, — хысхырча хара күрең чүстіг ипчі. (Н. Дом.)
6. — Уйс, у-у-йс, Халта -рах! — сөө тарт турған Домна, харахха пір дее ниме кө-рінмезе дее. (Н. Дом.)
7. — Хыыйт, — тіп позыт көрген Сабис сарығ тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістенізе түскен сарығ тайның. (Н. Дом.)
8. — Хосханах! Мин чаада полғам ма? Сурыңар Ироолдаң. (В. Шул.)
9. — Хосханах! Ноо айназы улыбысты пу хааманың? (Н. Дом.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің

Изд-во, 2009. - 149 с.